

МОРФОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКІВ: ПОГЛЯДИ ДОСЛІДНИКІВ

У статті проаналізовано вплив наукових лінгвістичних парадигм (формальний, структурно-семантичний підхід) на вивчення морфологічної категорії числа іменника. Схарактеризовано основні наукові здобутки вчених, які досліджували морфологічні категорії іменника. Автор підсумовує, що морфологічна категорія числа є однією з головних у конституюванні граматичної предметності іменника, однак у сучасному вітчизняному мовознавстві чітко простежується тенденція до розуміння категорії числа іменників як неодномірної. Доведено, що у сфері морфологічної категорії числа не існує прямої кореляції між семантикою та формою на рівні системи, що вказує на існування семантико-граматичної асиметрії.

Ключові слова: семантико-граматична асиметрія, форма, значення, морфологічна категорія числа іменника, наукові лінгвістичні парадигми.

Мороз Т. Ю. Морфологическая категория числа существительных: взгляды исследователей. В статье проанализировано влияние научных лингвистических парадигм (формальный, структурно-семантический подход) на изучение морфологической категории числа существительного. Охарактеризованы основные научные достижения ученых, исследовавших морфологические категории существительного. Автор заключает, что морфологическая категория числа является одной из главных в конститировании грамматической предметности существительного, однако в современном отечественном языкознании четко прослеживается тенденция к пониманию категории числа существительных как неоднородной. Доказано, что в сфере морфологической категории числа не существует прямой корреляции между семантикой и формой на уровне системы, что указывает на существование семантико-грамматической асимметрии.

Ключевые слова: семантико-грамматическая асимметрия, форма, значение, морфологическая категория числа существительного, научные лингвистические парадигмы.

Moroz T. Yu. Morphological Noun Category of Number: Views of Researchers. The article analyzes the influence of the scientific linguistic paradigms (formal, structural and semantic approaches) on research of the morphological category of number.

The topicality of the paper lies in the fact that the category of number is attractive for researching the semantic and grammatical asymmetry phenomenon. The aim of the article is to analyze the views of linguists – representatives of different directions on the category of number in order to determine correlation between semantics and grammar in the morphological category of number. The main scientific achievements of the scientists who studied morphological categories of the noun are characterized. The author concludes that the morphological category of number is one of the main categories in constituting the grammatical meaning of a subject, but nowadays there is tendency in domestic linguistics to understand the noun category of number as of one that has some dimensions. It is proved that in the morphological category of number there is no direct correlation between semantics and form at the system level, indicating the existence of semantic and grammatical asymmetry.

Keywords: semantic and grammatical asymmetry, form, meaning, noun morphological category of number, scientific linguistic paradigm

Уявлення про кількість, кількісний параметр існування предметів належить до основних в осмисленні людиною світу, яке сприяло формуванню

поняттевої (логічної, мисленневої) категорії кількості, числа. Мисленне-ва категоризація кількісного виміру не збігається з мовною в межах однієї мови, водночас мовна репрезентація кількісних значень різниться від мови до мови [9: 66]. Одні мови фокусують поняттеву категорію кількості на рівні лексики, другі – синтаксису, треті – морфології. Для ряду мов характерним є протиставлення однини та множини як граматичного, а інші вичленовують ще й форми двоїни, троїни, збірності також як граматичні величини. Для деяких типів мовної свідомості вираження числових, кількісних протиставлень узагалі виявляється нерелевантним, що, однак, не вказує на відсутність у свідомості носіїв цієї мови уявлень про кількісний вимір предметів, тобто про відсутність поняттевої категорії кількості. У зв'язку із цим Б.О. Серебренников зауважує: «Поняттева категорія репрезентує результат людського досвіду, що може бути підтверджено цілком наочними прикладами. У китайській і японській мовах множина предметів найчастіше виражається факультативно. Виняток можуть становити лише особові займенники й деякі назви істот. Проте із цього не можна зробити висновок, що в японців і китайців немає ніякого поняття про множину неістотних предметів. Це поняття їм дане в досвіді» [9: 212].

Українська мова як мова в основному синтетико-флексивного типу поняттеву категорію кількісного виміру предметів реалізувала як одну з провідних у значеннєвій структурі іменникового класу слів, надавши кількісним, числовим значенням місце на рівні граматичної, вужче – морфологічної репрезентації [5: 95]. У такий спосіб стверджується важливість кількісних значень для цього типу мовної свідомості, адже граматичного статусу набувають лише ті значення, які «не можуть бути не вираженими при вживанні тих чи інших слів» [3: 17].

Значення числа в межах однойменної морфологічної категорії входить до частиномовної парадигми граматичних значень іменника, будучи деталізатором загальної семантики предметності [5: 76–79]. Положення про те, що морфологічна категорія числа є однією з тих, що конституують загальнокатегорійне значення іменника – предметність, підтримується багатьма дослідниками [1: 48; 2: 48 та ін.]. Водночас, стверджуючи це положення, дослідники звичайно не пропонують однозначних відповідей на питання про ієрархічність іменникових значень та відповідно іменникових категорій на шляху оформлення значення предметності: одні лінгвісти вказують на провідну роль категорії відмінка, інші – роду, а, наприклад, І.І. Ревзін стверджує, що саме «категорія числа виявляється провідною категорією в семантиці іменника, оскільки 1) саме з нею пов'язане значення предметності, 2) вона організовує семантичну класифікацію іменників. Тому з погляду означуваного саме ця категорія повинна бути поставлена на чолі категоріальної ієрархії» [8: 161].

Окрім аргументів, наведених І.І. Ревзіним, важливим для визнання першості категорії числа в системі інших граматичних категорій іменника є, зокрема, ще й той факт, що саме значення числа забезпечують ґрунт для послідовної репрезентації категорійних значень роду та істоти / неістоти,

узятих до розгляду в пропонованому дослідженні. Адже адекватне осмислення категорії роду в аспекті семантико-граматичної симетрії / асиметрії неможливе без апеляції до числового значення іменника, так само, як морфологічна категорія істоти / неістоти своєю морфологізацією, формуванням сфери симетрії має передусім завдячувати ролі множини, якій удалося нейтралізувати морфологічне значення роду.

Морфологічна категорія числа іменників завжди становила особливий предмет уваги лінгвістів, що вилилося в існування багатьох позицій стосовно неї.

Мета статті – проаналізувати погляди лінгвістів – представників різних напрямів – на категорію числа для з'ясування співвідношення семантики та граматики у сфері морфологічної категорії числа.

Найбільш поширеними можна вважати однобічний (формальний) погляд, відповідно до якого число визнається класифікаційною категорією (П.Ф. Фортунатов та його послідовники, А.А. Залізник, І.Г. Милославський), та двобічний (структурно-семантичний), який розглядає цю категорію як складну й неоднорідну, що в ній частина форм є семантично мотивованими, а частина виражають число лише формально (О.К. Безпояско, О.В. Бондарко, В.В. Виноградов, І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.І. Дегтярьов, А.П. Загнітко, І.Г. Матвіяс, Й.П. Мучник та ін.).

Позиція представників формального напряму щодо категорії числа цілком узгоджувалась із засадничими принципами, що структурували його наукову парадигму, а саме визнавався примат форми над змістом, ігнорувалась семантичний компонент при аналізі цієї категорії та в основному бралася до уваги формальна функція числових показників іменника як засобів узгодження їх із залежними словоформами [11: 155 – 157]. Виправданість цієї позиції, на думку І.Г. Милославського, довести дуже легко: «...Для визнання числа класифікаційною морфологічною категорією необхідно лише показати, що синтаксичний елемент значення, пов'язаний із числом, є ...обов'язковим. Це зробити дуже просто, оскільки не знайдеться таких іменників, які не виражають належність до однини чи множини формами узгоджуваних слів» [6: 61]. Такий підхід виливався в те, що іменники за числовим показником розподілялися на суто формальні класи за схемою: форми однини / форми множини. І далі за цією логікою навіть співвідносні форми на зразок *стіл* / *столи* визнавалися формами не одного слова, а різними словами, а категорія числа означалася як класифікаційна. Формальні показники числа при цьому співвідносилися із суфіксальними компонентами слова. Позиція, відстоювана представниками формальних напрямів у лінгвістиці, значною мірою стала продовженням поглядів О.О. Потебні в цьому питанні [7].

Окреслений підхід, хоча й мав багатьох прихильників, зазнав і критики як однобічний, який не задовольняв потребу пояснити мовні одиниці не лише з боку їх форми, а й з боку їх здатності нести значення, формувати зміст, функціонувати. Цими проблемами тісно зацікавилися представники структурно-семантичного підходу, запропонувавши більш наближену до онтології мови, хоча й складнішу інтерпретацію категорії числа, скориставшись

при цьому здобутками формального напрямку. Місце й наукову цінність обох підходів до розуміння морфологічної категорії числа досить точно визначив І.І. Ревзін: «Логічно обидві системи (тобто розуміння форм числа 1) як різних слів (формальна традиція) і 2) як форм одного слова цілком рівноправні... З точки зору логічної цей експеримент можна зіставити з побудовою неевклідової геометрії. Проте лінгвістика суттєво відрізняється від математики й логіки тим, що вона не цікавиться вибудовою абстрактних систем, якщо вони не сприяють чіткому виявленню лінгвістичної інтуїції носіїв мови» [8: 152]. А лінгвістична інтуїція мовців підказує, що форми однини і множини багатьох іменників – це форми одного й того слова, які лише вказують на різницю в кількості позначуваних іменниками відносно однорідних реалій доквілля.

Відповіддю на це інтуїтивне розуміння співвіднесеності однини та множини можна вважати теоретичні узагальнення щодо категорії числа, у яких урахувалися як семантика, так і форма, у яку та втілюється. Згідно із цим підходом морфологічна категорія числа об'єднує два неоднорідних відносно семантики кількості угруповання іменників: група лексем, референти яких співвідносні з уявленням про рахунок, та група лексем, що позначають реалії, до яких ідея рахунку не застосовна. Іншими словами, кількісний вимір предметів в одному випадку семантично мотивований, в іншому – не має під собою ґрунту в реальності. Однак поряд із цим дослідники зауважують, що односторонній погляд на категорію числа, заґрунтований на тому, що її значенням (семантичною домінантою) є протиставлення кількісного значення «один – більше ніж один», не цілком відображає реальну картину значеннєвого діапазону цієї категорії. За такої трактовки поза її межами залишається значна кількість іменників, лексико-семантична специфіка яких не сумісна з уявленнями про рахунок. Лінгвісти пропонують брати до уваги ще й такий значеннєвий компонент, як розчленованість / нерозчленованість, на підставі застосування якого можна пояснити деякі складні випадки вживання форм числа [2: 93].

Відштовхуючись від реальної характеристики предметів бути придатними до обліку / не бути придатними до обліку, тобто від семантики рахованості / нерахованості, представники структурно-семантичного напрямку розмежовують такі дві формальні групи іменників: форми із семантикою рахованості та форми із семантикою нерахованості. У свою чергу група іменників із семантикою рахованості відповідно до морфологічних форм вираження семантичного змісту поділяється на три підгрупи: форми зі значенням реальної одиничності предмета (*стіл, студент*), форми зі значенням реальної множинності предметів (*столи, студенти*) і форми з морфологічною невираженістю реальної одиничності або множинності предметів (*окуляри, сани; кенгуру, поні*) [2: 95]. Зазначені підгрупи становлять клас іменників із семантико-граматичним змістом категорії числа. Поряд із цим форми із семантикою нерахованості розподіляються на дві великих підгрупи: форми з постійною однинною (*singularia tantum*) та форми з постійною множиною (*pluralia tantum*). У названих двох підгрупах формальні показники числа не

відображають реального значення одиничності чи множинності, що дозволяє їх кваліфікувати як клас іменників із формально-граматичним змістом.

Отже, відповідно до наведеної класифікації всі іменники щодо значення числа розподіляються на клас із семантико-граматичним змістом і клас із формально-граматичним змістом. Перший клас іменників утворює ту частину морфологічної категорії числа, яку прийнято співвідносити зі словозміною (різні значення передаються спеціальними формами того самого слова), а другий клас з відсутністю словозміни (числові формальні значення передаються різними словами). Відтак, в одній частині морфологічна категорія числа є словозмінною, а в іншій – несловозмінною, або класифікаційною.

Запропонований розподіл здійснюється по лінії від значення до форми. Протилежна класифікація, тобто від форми до змісту, в межах структурно-семантичного напрямку (який, на відміну від формального напрямку, не ігнорує значеннєвий компонент категорії) дає інші групування: словоформи з морфологічною формою однини (*студент; молоко; біганина; студентство; Петро, Київ*), словоформи з морфологічною формою множини (*студенти; окуляри; вершки; гроші; відвідини; хрестини; Черкаси*), словоформи з омонімією однини та множини (*кенгуру, таксі*).

Як свідчать наведені класифікації, у сфері морфологічної категорії числа не існує прямої кореляції між семантикою та формою на рівні системи, що навіть без ретельного аналізу вказує на існування семантико-граматичної асиметрії. Якщо ж зважити на те, що асиметрія, яка виявляється на рівні мовної системи, ще й поповнюється фактами порушення симетрії на рівні мовлення (на що вказує чимало дослідників) [3: 332 – 337; 4: 59 – 67; 10: 54 та ін.], то стає очевидним, що морфологічна категорія числа є однією з найпривабливіших для дослідження в обраному аспекті.

Проведений аналіз поглядів дослідників на категорію числа іменників дозволяє дійти висновку, що морфологічну категорію числа слід визнати однією з головних у конституванні граматичної предметності, оскільки саме до її функцій увіходить показ власне-предметності чи невластиво-предметності реалії, позначеної іменником. При цьому у сучасному вітчизняному мовознавстві чітко простежується тенденція до розуміння категорії числа іменників як неодномірної, а структурно-семантичний із елементами функціоналізму підхід до її осмислення є найбільш адекватним відносно онтології мовної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Виноградов В. В.** Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М.-Л. : Учпедгиз, 1947. – 785 с.
2. **Вихованець І. Р.** Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
3. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
4. **Колесников А. А.** Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка / А. А. Колесников. – К. : Выща шк. Головное изд.-во, 1988. – 139 с.
5. **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономаσιологическом

освещении /Е. С. Кубрякова // АН СССР. Институт языкознания. – М. : Наука, 1978. – 115 с. 6. **Милославский И. Г.** Морфологические категории современного русского языка / И. Г. Милославский. – Учеб. пособие по спецкурсу для студентов пед. ин-тов по спец. № 2101 – «Рус. яз. и лит.». – М. : Просвещение, 1981. – 254 с. 7. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. I – II. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с. 8. **Ревзин И. И.** Современная структурная лингвистика: Проблемы и методы / И. И. Ревзин // Отв. ред. Вяч. Вс. Иванов. – М. : Наука, 1977. – 263 с. 9. **Серебренников Б. А.** Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление /Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с. 10. **Украинская** грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко / АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с. 11. **Фортунатов Ф. Ф.** Избранные труды: В 2 т. /Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Учпедгиз, 1957. – Т. 2. – 471 с.

Мороз Тетяна Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 1, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна, 61000, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

E-mail: n.moroz@i.ua

tel: +380673010682

<http://orcid.org/0000-0001-6153-8136>

Moroz Tetiana Yuriyivna – Candidate of Philology, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, 61000, Kharkiv, Pushkinska Str., 53.